

پنجاب دی پرانی تے نویں رہتل دا جائزہ

ڈاکٹر نوید شہزاد ☆

Abstract

This article deals with the ancient culture of the Punjab. The Punjab had been invaded several times in the past. Invariably, invaders' religion, culture and civilization had told upon that of the Punjab. The division of the Punjab into three different parts has also been studied. Besides, a comparison has been made between the ancient and modern culture of the Punjab.

ہڑپہ (ساہیوال) رہتل دی دریافت توں پہلاں پنجاب دی تاریخ آریاواں توں ٹر دی سی تے اس توں کچھ ہمیر ای ہیمر اسی۔ ایہناں تھیہاں، کھولیاں نے دیا کہ آریاواں توں پہلاں اس علاقے اندر چنگے بھلے مہذب لوک وسدے سن۔ جیہناں دارہن سہن تے اپنا جیون ڈھنگ سی۔ ایہ دراوڑ تے منڈا قبائل سن۔ دراوڑاں دے حوالے مال اے ما فرید لکھدے نیں:

”دراوڑی قبیلوں کی تہذیب اور انکی نشوونما اور ترقی کی سطح قریب وہی تھی جو سمیری اور اکادی سماج کی تھی۔ لوگ زمین کی سچائی کر کے اس پر کاشت کرتے تھے اور مویشی پالنے کا کام بھی کرتے تھے۔ اناج میں سب سے عام فصلیں گیہوں اور جو کی تھی اور پالتو جانوروں میں بھیڑیں اور سور اور بھینسیں ہوتی تھیں۔ اونٹ اور ہاتھی بھی شروع کے زمانے میں ہی پالے جانے لگے تھے۔ دراوڑی عہد میں ہی اہم شہر عالم وجود میں آگئے تھے۔ جن میں چوڑی

اور سیدھی سڑکیں تھیں اور مکانات دو منزلہ تھے۔۔۔ مکانات چکی سرخ اینٹ کے بنائے جاتے تھے۔“ (۱)

دراوڑ تہذیب یا فتنہ قوم سی۔ جیہناں دی ثقافت ڈھیر امیر کبیر سی پر دراوڑاں توں پہلاں پنجاب وچ جیہڑے منڈا قبائل آباد سن۔ اوہناں دے رہن سہن بارے کوئی چکی اگھ سکھ نہیں لگدی۔ کجھ اشارے ملدے نیں جیہناں توں ایہ پتہ چلدا اے کہ ایہ وحشی تے جنگلی لوک سن۔ محمد مجیب لکھدے نیں:

”زبان کے مطالعے سے معلوم ہوتا ہے کہ ہندوستان کی موجودہ آبادی کا سب سے قدیم عنصر منڈا اور مون خمیر زبان بولنے والے وحشی قبیلے ہیں۔ اسکے بعد دراوڑی زبانیں پھیلیں یعنی دراوڑ نسل کے لوگ ہندوستان میں آباد ہوئے۔“ (۲)

ایہناں منڈا قبائل نوں پنجاب دے قدیم باشندے سید محمد لطیف وی وحشی تے جنگلی آکھدے نیں:

”سر و خطوں میں انکے گھر بھدے اور نامناسب تھے۔ وہ ان قدرتی غاروں میں رہتے تھے جو کم یا زیادہ کول شکل کے تھے۔۔۔ ان کے سروں پر جانوروں کے سینگ لگائے ہوتے تھے۔ وہ غیر مہذب زبانیں بولتے تھے اور اپنی عریانی کو جانوروں کی کھالوں سے چھپاتے تھے۔۔۔ ہیر و ڈوکس ان قدیم باشندوں کے بارے میں بات کرتے ہوئے ہمیں بتاتا ہے کہ یہ دریاؤں کے کناروں پر دلدلوں میں رہتے تھے اور ان کی گزر بسر کچی مچھلی اور کچے گوشت پر ہوتی تھی۔ ان کی کشتیاں سرکنڈے سے بنائے گئے ڈونگوں پر مشتمل ہوتی تھیں۔ وہ چھال کے لباس پہنتے تھے اور جب خاندان کا کوئی فرد بیمار پڑ جاتا تو باقی لوگ اسے فوراً مار ڈالتے اور لاش کو ہڑپ کر جاتے تھے۔ اسی طرح بڑھاپے کی عمر کو پہنچنے والے آدمیوں کو بھی ذبح کر دیا جاتا اور جوان

لوگ انکی لاشوں پر دعوت اڑاتے تھے۔ کچھ لوگوں کا گزارہ صرف جڑی بوٹیوں پر تھا۔ اوہ دیگر شکاری جانوروں پر گزر بسر کرتے تھے۔“ (۳)

منڈا قبائل بارے شکار میکر تاں گل بجدی اے پر ایہناں دا شکار ولوں زراعت ول مڑن دا تاریخ وچ کوئی اشارہ یا سر انہیں ملدا۔ دراوڑ جدوں پنجاب وچ آئے تاں اوہناں منڈا قبیلیاں اتے فتح پائی ہوئی اے نہیں تاں اوہ کدی وی اتھے چکی وسوں نہ کر سکدے۔ دراوڑ وی مڈھلے دور وچ تاں وای نیجی توں وانجھے ای سن جدوں ہولی ہولی اوہ وای نیجی مال جڑے تاں اس تبدیلی دے اثرات اوہناں توں پہلاں دی وسوں اتے وی پئے ہوون گے تے انج ہوسکدا اے منڈا قبیلے، دراوڑاں دے اثر پٹھ وای نیجی مال جڑے رہے ہوون جے مکمل طور تے نہیں تاں کجھ فرادیا خانداناں نے ایہ پیشہ ضرور اپنایا ہووے گا۔

بہر حال پنجاب دے ثقافتی جیون دا باقاعدہ مڈھ دراوڑاں توں ای نکھدا اے۔ ہڑپائی ثقافت نوں دراوڑی متھینے تاں گل ڈھیر معتبر ہو جاندی اے۔ دراوڑاں بارے مانفریڈ وی راء تسیں تکی۔ اس گل نوں مزید اگے ٹور دیاں دراوڑاں دے حوالے مال ہڑپائی کھولیاں راہیں پروفیسر عزیز الدین احمد لکھدے نیں:

”اس زمانے کے لوگ ایسے شہروں میں رہتے تھے جہاں سڑکیں اور گلیاں ہوتی تھیں، حمام تھے، گندے پانی کے نکاس کے لیے زیر زمین مالیاں تھیں۔ ان شہروں کو منصوبہ بندی کے مطابق تعمیر کیا گیا تھا۔ یہاں مندر اور مشترکہ استعمال کے لیے عمارتیں بنی ہوئی تھیں اور ان کے گرد لوگوں کے رہائشی مکانات ہوتے تھے۔ ان شہروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ کھیتی باڑی اور تجارت ترقی پذیر تھی۔ زیور بنائے جاتے تھے۔ تصویری تحریر رائج تھی جو ابھی تک سمجھی نہیں جاسکی۔“ (۴)

دراوڑی ثقافت جدوں عروج اتے سی اوں ویلے آریاواں نے پنجاب دے ایہناں

وسینکاں اتے حملہ کیتا تے فتح حاصل کیتی۔ جیہدا اکارن ایہی سی کہ آریا اجڈ تے غیر مہذب لوک سن اتے غیر تہذیب یافتہ لوک لڑاکے، اجڈ تے جنگجو ہوندے نیں۔ جد کہ دراوڑ تہذیب یافتہ ہوں پاروں امن پسند تے صلح جو سن۔ ایس کر کے اوہناں حملہ آور آریاواں دا مقابلہ تاں کیتا پر اوہناں نوں اپنی دھرتی توں نسا نہ سکے، مارے گئے۔ آریاواں نے اوہناں دیاں سوانیاں نوں لونڈیاں بنا لیا تے بالاں نوں غلام۔ کجھ دراوڑ اپنی جان بچا کے شمالی ہند وچ گنگا جمنادے کنڈھے جاوے۔ دراوڑں دی ہار اوہناں کول عسکری صلاحیت دا نہ ہون سی۔ کیوں جے اوہ اک اچیری ثقافت نوں جنم دیون والے لوک سن تے سچیاں ثقافتاں نوں جنم دیون والیاں دے مزاج وچ وحشت تے بربریت نہیں ہوندی۔ دراوڑاں دی ثقافت دے حوالے نال عبدالغفور قریشی لکھدے نیں کہ دراوڑ:

”کوشت تے مچھی کھاندے سن۔۔۔ ہاتھی دند، سونے چاندی، پتھر تے

کوڈیاں دے زیور پاندے سن۔ روں تے ان دے کپڑے ہنڈھاوندے

سن۔ اوہناں دی تجارت دا دائرہ مسیو پونیمیا تے ہور دور نیڑے دے مکاں

نال قائم سی“۔ (۵)

شفقت تنویر مرزا مختلف مغربی عالماں دی تحقیق دا خلاصہ پیش کر دیاں لکھدے نیں کہ پتھر دے عہد وچ پنجاب دے واسی مرد جنگلی جانوراں دے شکار وچ کئی کئی دیہاڑے گھراں نوں نہ مڑدے۔ اوہناں دیاں زمانیاں پنڈاں وچ رہندیاں تے بالاں نوں پال دیاں۔ بال بچیاں دی پالنا سوانیاں دی ذمہ داری سمجھی جاندی جیہوں اوہ نبھاندیاں۔ لکھدے نیں:

”پیوواں دی حیثیت انج ہندی جیویں برادری باہرا ہوں۔ بہتیاں پیوواں

نوں تاں ایہ وی علم نہ ہوندا اپنی اوہناں دی اولاد کیہڑی اے۔ انج ای اولاد

نوں وی ماں دا ای پتہ ہوندا، پیو بارے گھٹ ای علم ہوندا۔ اک قبیلے دے

جے، زمانیاں نوں آپس وچ تعلق رکھن دی اجازت نہ ہندی۔ میلیاں تے

دو جے مذہبی اکٹھاں اندر جدوں وکھ وکھ قبیلے دیاں عورتاں مرد اکٹھے ہوندے

تے اک دو جے نوں اولاد دا تحفہ دیندے پھیر بھاویں جیوں بھر نہ ملدے۔
 شیدا ایسے پاروں اولاد واسطے ماں دی بہتی محبت اے تے اولاد ماں توں ای
 سہیانی جاندی۔ ہاں پنڈ دا اک چودھری مرد ہوندا جو اپنے قبیلے دیاں زانیاں
 دیاں اولاداں دا قانونی پیو تے استاد ہوندا۔ اوہ بالاں دی تعلیم تے تربیت
 وی کردا تے اوہناں نوں شکار دا ول تے قبیلے دے رسم و رواج وی
 سکھاؤندا۔ (۶)

انچ پتہ چلدا اے کہ دراوڑ مذہب وچ تہذیب یافتہ نہیں سن۔ اوہناں نے ثقافت نوں اس
 ویلے جنم دتا جدوں اوہ شکار ولوں واپسی نیجی ول پر تے۔ دراوڑاں دا شکار کرن منڈا قبائل دے
 لاگے داعہد بن دا اے۔ جیویں جیویں اوہ اگے ٹرے تے اوہناں دا جیون ڈھنگ بدلدا گیا۔ آخر
 کارجدوں اوہناں اتے آریاواں حملہ کینا تاں اس ویلے اوہ اچیری پھیری ثقافت دے مالک سن۔
 جیویں اتے ذکر کینا کہ آریا اچڑ تے جاہل لوک سن۔ ایہدا اظہار افضل پرویز اپنے
 مضمون ”لوک گیتاں وچ پنجاب دا مہاندرا“ وچ وی کردے نیں:

”آریہ اک وحشی اچڑ قوم سی، جس نے سپت سندھو دے وسیکاں اتے
 بڑے ظلم کیتے۔ اوہناں نوں غلام بنایا تے دنیا دے سبھ توں ودھیرے مہذب
 لوکاں نوں ملیچھ، اس تے شور واماں دتا جد کہ اوہ بیڑھیاں توڑی ایہناں
 ”میلیچھاں“ دا ای دتا کھاندے تے ایہناں کولوں ای علم تے تہذیب
 سکھدے رہے۔ پنجاب دے پانیاں، ہواواں تے دھرتی نے اوہناں نوں
 دنیا دی پہلی کتاب ”رگ وید“ رچین جوگا کینا۔۔ پر آریا نمک حرام سن۔“ (۷)

آریا نمک حرام کیوں سن؟ اس کر کے کہ اوہ جدوں تیک پنجاب اتے قابض رہے اتھے
 دی دھرتی دی لکھ دانگھ مان دے رہے، ایتھوں دے ماکاں اتے حکمرانی کردے رہے، اوہوں
 تیک تاں پنجاب دے دریاواں، کھیتاں تے مٹھیاں فضاواں دے گن گاؤندے رہے پر جدوں

گندھارا و اسیاں نے اوہناں نوں ایتھوں مار کے نسا دتا تاں اوہ گنگ جمن وادی وچ جا کے ایسے دھرتی دی ننڈیا کرن لگ پئے اتے گاہلاں دیون لگ پئے۔ بہر حال آریاواں نے جس ثقافت نوں جنم دتا اس توں انکار نہیں کیتا جاسکدا (بھاویں آریاواں نے ثقافت دا وڈا حصہ دراوڑاں کولوں ای لیا سی) عطش درانی لکھدے نیں:

”آریا اوائل ہی سے زراعت پیشہ اور گلہ بان تھے۔ جانوروں کا پالنا اور کھیتی باڑی کرنا انکا خاص پیشہ تھا اور اسی پر انکی دولت کا انحصار تھا۔ وہ گھوڑے اور بیل کے ذریعے زمین کو جوتتا اور نہروں کو سیراب کرنا جانتے تھے۔ انکی زرعی پیداوار میں جو اور دال کو اہمیت حاصل تھی۔ وہ شہد کی خاصی تعریف کرتے تھے۔ یہ لوگ تجارت پیشہ نہ تھے۔“ (۸)

عطش درانی دی راء دا نکھیروا کرن ضروری اے۔ آریا ابتداء وچ اچھڑتے جاہل سن بلکہ آریاواں نے دراوڑاں دے وادی نیجی دے پیشے نوں وی برباد کر چھڈیا۔ اوہناں دی ایہدے نال کوئی دلچسپی نہیں سی۔ آریا ڈنگر ڈھور پالمن واکم کردے سن تے جنگلاں بیلیاں وچ چراندے سن۔ اوہ کھلے امبر پٹھہ حیاتی گزارن دے عادی سن۔ اوہناں نوں شہراں نال کوئی دلچسپی نہیں سی۔ آریاواں نے ثقافت دے نمونے دراوڑاں کولوں ای لئے۔ بلکہ جے ایہ آکھیا جاوے کہ اوہناں مہذب جیون ڈھنگ دراوڑاں کولوں سکھیا تے غلط نہ ہووے گا۔ بہر حال آریا وی پنجاب دے قدیم باشندے نیں تے ایہناں پنجاب دی دھرتی اتے پیر دھرن مگروں ثقافتی حوالے نال ڈھیر ترقی کیتی۔ بلکہ عطش درانی دی اس راء نوں جاچیاں انج جا پدا اے کہ اوہ جنگلاں بیلیاں توں شہر تک واپندھ کچھن مگروں ثقافتی ترقی وچ دراوڑاں توں وی اگے نکل گئے سن۔ اس ترقی وچ دراوڑاں دے حصے نوں وی اکھوں پر وکھے نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے اس ویلے وی دراوڑاں دی وڈی آبادی پنجاب وچ وس رہی سی۔ جیہناں دیاں سوانیاں نوں آریاواں نے لوٹڑیاں اتے مرداں نوں غلام تے کامے بنا رکھیا سی:

”۳۰۰ ق۔م میں تو یہ کیفیت ہو گئی تھی کہ ہندوستان کے جہاز چین، برما،

جزیرہ نمائے ملایا اور جاوا میں جا پہنچتے تھے۔ ہندوستان سے ریشمی کپڑا، ململ، چھریاں، چاقو، تلواریں، زرہ بکتر، زربفت، سوزن کاری، کار چوہی کے نمونے، غالیچے، عطر، دوائیں، ہاتھی دانت، سونا اور اعلیٰ درجے کے زیورات برآمد ہوتے تھے۔“ (۹)

ممکن ہے کہ آریاواں دے دو طرح دے قبیلے ہوں۔ اک جیہڑا ڈنگر ڈھور پالمن داکم کردا ہووے تے دو جاواہی نیچی داتے ایسے واہی نیچی کرن والے آریائی قبیلے نے دراوڑاں دی پہلاں توں موجود ثقافت توں استفادہ کردیاں ہویاں آریائی ثقافت نوں جنم دتا ہووے۔ آریائی ثقافت وی اچ کوئی دی ثقافت سی۔ آریاواں دے رہن سہن (یعنی ثقافت) دے حوالے نال شفقت تنویر مرزادی اک لکھت داست ویکھو:

”آریا پنجاب وچ آکے واہی نیچی کرن لگ پئے۔ بل جون، بلاں اگے بلد جون، فصل پکن توں پہلاں کوڈی کرن، پانی لاون، نہراں راہیں پانی لین، فصل کٹن، گھیاں یا بھریاں نبھن جسے سارے کم اچ وانگر آریاواں وچ وی موجود سن۔ آریاواں وچ گھمیار، لوہار، ترکھان تے جولاہا نوں ودھیری عزت دی نگاہ نال تنکیا جاندا سی۔ پر اچ دے پنجاب وچ یہناں نوں کمی کمین آکھیا جاندا اے۔ آریا ددھ، گھیو، مکھن کھاندے، کتک دا آنا پیہہ کے روٹیاں پکاؤندے، گوشت کھاندے خاص طور تے بلد، بھیدیاں تے بکریاں دا گوشت عام ہوندا“۔ (۱۰)

آریا پنجاب وچ اک لمیرے عرصے تیک وسن تے پنجابیاں نوں محکوم بناون مگروں وی مکمل طور تے پیر نہ جما سکے۔ پنجابیاں نے اوہناں نوں سکھ دا ساہ نہ لین دتا۔ دھرتی واہ، وارواں نوں اپنا حاکم تے آکو کیویں متھ سکدے سن۔ ایسے پاروں تنگ آکے آریا گنگا جمناول ٹرن لگ پئے۔ جتھے جا کے اوہناں نوں پنجاب بھیر اتے کوچھا وی جا پیا۔ آریاواں دی ثقافت

دے حوالے مال کجھ مزید تفصیل لئی عیش درانی دی اک اردو لکھت دا پنجابی خلاصہ پیش اے:

”آریا دیوتا واں دے ماں تے ددھ، کنک تے گھیو وغیرہ دی خیرات کردے سن۔ اس توں وکھ بلد تے گھوڑے وغیرہ دی قربانی وی دتی جاندی سی۔ آریائی لوک پوجا پاٹ وی کردے سن۔ ایہ اپنے بال تے کئی وار اپنا آپ وی دیوتا واں دے حضور بھینٹ چڑھا چھڈ دے سن۔ جے کوئی مرجاند تے اوہدے لگدے لانے اوہدی روح دی ہم سفری دا شرف پاون لئی اپنی جان قربان کردیندے سن۔ ایہ باقاعدہ گھراں وچ رہندے سن تے گھر عام کر کے لکڑی دے بنائے جاندے سن۔ ایہناں وچ جہیز دی رسم وی سی تے زانیاں دی قیمت وی وصولدے سن۔ آریا واں دا پہنا وا موجودہ ہندوآں جہیا سی۔ تیز دھوتی ورگا کپڑا تے اک اتلاتن ڈھکن لئی لیر اورتدے سن۔ مرداں تے سوتیاں وچ پگ ٹھن دارواج سی۔ سوتیاں گنبے وی عام پاؤندیاں سن۔ ایہناں دے لیرے ریشم یا سن دے ہوندے سن، جہناں وچ زرہت داکم وی کروالیا جانداسی“۔ (۱۱)

اس توں مگروں ڈھیر حملہ آوراں پنجاب نوں لتاڑیا تے اس دھرتی واسکھ، چین گواچ کے رہ گیا۔ سکندر یونانی نے ہندوستان اتے حملہ کینا تاں سب توں پہلاں پنجاب وچ وڈا مار کیتی۔ پنجاب دے شیر پتراں سکندر اعظم (یونانی) دا ڈٹ کے مقابلہ کینا۔ پروفیسر عزیز الدین احمد مطابق:

”پنجاب کی عوام نے سکندر کی افواج کا جس پامردی سے مقابلہ کیا اس کا نتیجہ یہ نکلا کہ دریائے بیاس پر پہنچ کر یونانی فوجوں نے آگے بڑھنے سے انکار کر دیا۔ سکندر نے بہت کوشش کی کہ وہ آگے بڑھ کر ہندوستان پر قبضہ کریں مگر یونانیوں کو جو سبق پنجاب میں ملا تھا اسکی وجہ سے ان میں آگے بڑھنے کا حوصلہ نہ رہا۔ اور اس طرح پنجاب کی وجہ سے ہندوستان سکندر کے حملوں سے محفوظ رہا“۔ (۱۲)

سکندر اعظم (یونانی) کوئی چھے، ست مہینے پنجابیاں نال لڑا بھڑدار ہیا پر اگا نہہ نہ ودھ سکیا پر یونانیاں دی اس مار دھاڑ نے پنجاب دی ثقافت اتے گہرا اثر پایا۔ خاص طور تے زبان تے سیاسی تاریخ وغیرہ۔ سکندر اعظم مگروں کئی نکے نکے حملہ آوراں نے پنجاب اتے چڑھائی کیتی پر سب توں وڈا تے مشہور حملہ محمود غزنوی دا اے۔ ایہنے گیارہویں صدی عیسوی دے مڈھ وچ پنجاب اتے حملہ کیتا تے اتھے اپنی حکومت قائم کیتی۔ محمود غزنوی دا تعلق وسط ایشیا نال سی۔ اس توں مگروں وسط ایشیا دے امیر تیمور کورکان نے لٹ مار پاروں پنجاب نوں تارنیا۔ ایہ کوئی 1399ء دی گل اے۔ جد کہ پنجاب اتے بابر نے پہلا حملہ 1519ء وچ کیتا۔ اس توں مگروں بابر نے پنجاب اتے مزید چار حملے کیتے۔ بابر مطابق:

”ہندوستان کے دیہات ہوں یا شہر بڑے بد شکل ہیں۔ سارے دیہات اور شہر ایک جیسے ہیں۔ یہاں کے باغات کے گرد چار دیواری تعمیر نہیں کی جاتی۔ لوگ بھی خوش شکل نہیں ہیں۔ یہاں کے باشندوں کو رہن سہن کا سلیقہ نہیں، نہ انہیں حسن و خوبصورتی کا ذوق ہے۔ لوگوں کا آپس میں میل ملاپ کم ہے۔ ان میں ذہانت کی بھی کمی ہے اور خوش اخلاقی کی بھی۔“ (۱۳)

حملہ آوری ایہ گل ذاتی راء اے۔ دوجی ایہ کہ حملہ آوراں نے پنجابیاں نوں اینا ساہ ای کتھے آؤن دتا سی کہ اوہ اپنے تعمیراتی ذوق دی تکمیل کردے، پکے مکان بناؤندے، پنڈاں دی سنجھی ترقی تے سچ دھج ول کوہ کردے۔ رہی ایہ گل کہ ایتھوں دے لوکیں خوش شکل نہیں تے ایہ ہر بندے دا ذاتی مسئلہ اے۔ پتہ نہیں بابر دے ذہن تے اکھ وچ حسن دا کیہ معیاری۔ ہوسکدا اے اوہ وی افریقی قبائل وانگر لکدے ہوئے ڈھڈ، ہاتھی ورگے کن، اونٹھ ورگے بلھ تے دبنے ورگی پٹھ والی سوانی نوں خوبصورت من دا ہووے۔ تے رہ گئی خوش اخلاقی والی گل تاں کوئی بندہ، قبیلہ یا قوم اوس دھاڑ ویا وارو نال کئی کو خوش خلقی دا مظاہرہ کرسکدی اے جیس اوہناں دی حیاتی دا ہر شعبہ اجاڑ چھڈیا ہووے تے اوہناں نوں ہر حوالے نال ذلیل و خوار کیتا ہووے۔

بارہواں حملہ مغل اعز خاں کیتا۔۔۔ تیرہواں حملہ دسویں صدی عیسوی اندر
 سبکتگین کیتا تے پنجاب اتے قبضہ کر لیا۔ چودھواں بندہ محمود غزنوی جس
 پنجاب اندر اپنی حکومت قائم کیتی۔ پندرہواں محمد غوری، سولہواں چنگیز خاں،
 ستارہواں شیر خاں ثانی، اٹھارہواں حملہ تیمور لنگ نے کیتا۔ انیواں حملہ ابو بکر
 میرزا تے پھیر باہر دے حملے۔ اکیواں حملہ ہمایوں کیتا۔ بائیواں مادر شاہ تے
 ترئیواں احمد شاہ ابدالی۔ (۱۴)

بدیسی وارو تے دھاڑو حاکماں دے دور اقتدار وچ ایہناں دا طرز زندگی اپناون
 پنجابیاں دی مجبوری وی بن جاندا۔ کیوں جے ایہدے بناں اوہ کسے وی خاص سرکاری سہولت یا
 عہدے نوں حاصل نہیں سن کر سگدے۔ ایہ سبھ کجھ حاصل کرن لئی اوہناں نوں حاکماں اگے یقین
 دوانا پیندا سی کہ ایسے مکمل طور تے تہاڈے ہاں۔ اس یقین دواون دے آہر لئی سبھ توں پہلاں تاں
 کجھ لوک اپنا رہن سہن تے جیون ڈھنگ چھڈ کے بدیسی راجیاں ورگے بنن دا جتن کردے پر اپنی
 ثقافت چھڈن مگروں وی ایہناں نوں کوئی وڈا سرکاری عہدہ نہیں سی دتا جاندا۔ آخر ایہناں نوں
 وایں نیجی، محنت مزدوری یا کوئی نئی موٹی سرکاری نوکری کر کے ڈھڈ پالنا پیندا۔ انج سرکاری سطح اتے
 کم دی سماجی ونڈ کردتی جاندی سی۔

پنجاب اتے تیہواں حملہ 1759ء وچ احمد شاہ ابدالی نے کیتا۔ ایس ویلے پنجاب وچ
 کوئی انج دی مستقل حکومت نہیں سی جیہڑی انغان فوجاں دا مقابلہ کردی۔ احمد شاہ ابدالی نے حاجی
 کریم داد خان نوں اپنا نمائندہ تے لاہور دا حاکم مقرر کیتا۔ پنجاب وچ سکھاں دیاں مختلف مسلاں
 نے مختلف علاقیاں اتے قبضے کر رکھے سن تے اپنیاں اپنیاں سرداریاں قائم کیتیاں ہوئیاں سن۔ آخر
 احمد شاہ ابدالی دے کارندیاں دی حکومتی گرفت ڈھلی ہوندی گئی تے 1799ء وچ راجہ رنجیت سنگھ نے
 پنجاب وچ مرکزی حکومت دی بنہم دھری۔ راجہ رنجیت سنگھ نے ودھیری کامیابی نال حکومت کیتی۔
 اوسنے پہلی وار پنجاب نوں متحد کیتا۔ ایس توں پہلاں پنجاب مختلف ٹوٹیاں وچ ونڈیا ہویا سی۔

اوپنے بنائے تفریق دے سکھ سردار، ہندو حکمران، مسلمان حاکم تے انھان حکومت کولوں پنجاب دے مختلف علاقے آزاد کروائے۔ رنجیت سنگھ نے اوہناں سکھ مسلاں دا وی خاتمہ کیتا جیہناں پنجاب وچ سکھا گردی قائم کر رکھی سی۔ رنجیت سنگھ نے 1839ء تک پنجاب اتے حکومت کیتی۔ 1839ء وچ اوہدی موت مال اوہدی حکومت دا خاتمہ ہويا۔ رنجیت سنگھ دے مرن مگروں اوہدے پتر کھڑک سنگھ نوں حاکم بنایا گیا پر اوہ اپنیاں نالائقییاں پاروں حکومت نہ چلا سکيا۔ ایہوں تختوں لاء کے ایہدے پتر نونہال سنگھ نوں حکمران بنایا گیا پر ایہ اک سال مگروں حادثے وچ مر گیا۔ آخر ایہناں حالات دا فیدا چکدیاں 1849ء وچ فرنگی پنجاب اتے قابض ہويا۔ فرنگی نے آن کے پنجاب دی مقامی ثقافت نوں ہر حوالے مال دباون تے مکاون دا آہر کیتا۔ اوہنے اتھے دی ثقافتی حیاتی نوں تباہ کر کے رکھ دتا۔ عبداللہ یوسف علی انگریزی عہد وچ ہنرمندی تے صنعت و حرفت دے زول دی کہانی اتے ثقافتی جیون دی تباہی دے حوالے مال لکھدے نیں:

”تمام ملک میں بد نظمی پھیل گئی۔ لوگوں کی تہذیب، ان کے اخلاق اور معاشرتی زندگی، ملکی تجارتی اور کاشت سب چیزیں تھوڑے ہی عرصے میں تباہ و برباد ہو گئیں۔۔۔ ملکی ہنرمندی، صنعت و حرفت اور اقتصادی حالات کی تباہی کا اظہار بولٹ نے ذیل کے الفاظ میں کیا ہے۔ ملک کے کاریگر اور دستکار ایک فوق اور اک ظلم و ستم کا شکار ہیں۔ درحقیقت کمپنی نے انہیں اپنا زر خرید غلام سمجھ رکھا ہے۔“ (۱۵)

فرنگی نے پنجاب دی دھرتی اتے ہر ظلم کیتا تے جتھوں تیکر وں چلیا لٹ مار کیتی تے پاک پوتر دھرتی نوں رنج کے تباہیا۔ ایہ لٹ مار 1947ء تیکر قیام پاکستان تیک چلدی رہی۔ 1947ء دی پاک و ہند وٹنے اکوار فر پنجاب دی وسوں نوں ڈھیر متاثر کیتا۔ پنجاب دوحصیاں وچ وٹیا گیا تے وڈی گنتری وچ وڈ مار ہوئی۔ ایس لٹ مار، قتل و غارت تے ہجرت دے عمل نے پنجابیاں دی حیاتی نوں بلا کے رکھ دتا۔ جیہدے پنجابی ثقافت اتے منہی تے مثبت دوہیں اثرات

بلا واسطہ ہوئے۔ پنجاب دی دھرتی اتے بھاویں ڈھیر اٹھل پھل ہوئی پر فیروہی پنجابی ثقافت دا اصل مہاندرا قائم رہیا۔ شریف کنجای دا آکھن اے:

”چونکہ اقتدار اعلیٰ کی منتقلی کے باوجود مقامی انتظامی ڈھانچے میں کوئی خاص ردوبدل نہیں ہوتا تھا اور نہ حکومت مقامی باشندوں کے اندرونی معاملات میں دخل انداز ہوتی تھی، اس لیے یہاں کا معاشرتی نظام منتشر ہونے سے بچا رہا۔ اور زیادہ تر پرانے قبائلی طریقوں پر قائم رہا۔ بلکہ ان میں پرانی عصبیت بھی زندہ رہی۔“ (۱۶)

شریف کنجای ہوراں دی ایہ گل کہ حکومت مقامی باشندیاں دے اندرونی معاملات وچ دخل انداز نہیں سی ہندی من جوگ نہیں۔ پنجاب وچ آون والا ہر حملہ آور/ قابض اپنے مذہب، زبان تے ثقافت سنے آنداسی۔ جیہڑا پنجابیاں اُتے مذہب وی مسلط کرداسی، اپنی زبان وی تے ثقافت وی۔ اجو کہ پنجابی دو مذہبی دھراں (مسلم، سکھ) وچ وٹے تھے تاں پنجابی دورسم الخٹاں وچ وٹدی گئی۔ پنجابی دو مذہبی گروہاں وچ وٹے گئے۔ عبادت گاہواں مختلف ہوگیاں۔ گل کیہ پئی معاشرتی تے سماجی رابطے مک مکا کے رہ گئے۔ کنجای ہوراں ایہ گل پنجاب دے اوں عہد دے حوالے نال کہتی اے جیہدے جھلکارے اج وی پنجابیاں دی وڈی حیاتی وچ ویکھے جاسکدے نیں۔ یا انج آکھو کہ دین اسلام دے آون مگروں دے پنجاب دے مکھ مہاندرا دے حوالے نال گل کہتی گئی اے۔ ورنہ قدیم پنجابیاں دی ثقافت دے کئی انگ انج دے وی نیں جیہدے اج اکامرک گئے نیں۔ ایہ کیویں موئے، ایہناں اُتے مذہب وارو یا ویلے دی دھوڑ کیویں اثر انداز ہوئی، اک دکھری بحث اے۔

حوالے

- (۱) اے مانفریڈ۔ تاریخ تہذیب و الفحرم جم: امیر الدین، تقی حیدر (نگارشات لاہور۔ 1996ء) ص 45, 46
- (۲) محمد مجیب۔ تاریخ تمدن ہند (نگارشات لاہور۔ 1995ء) ص 25
- (۳) محمد لطیف، سید۔ تاریخ پنجاب (تخلیقات لاہور۔ نومبر 1994ء) ص 71, 72
- (۴) عزیز الدین احمد، پروفیسر۔ پنجاب اور بیرونی حملہ آور (مکتبہ فکر و دانش لاہور، جون 1990) ص 48, 49
- (۵) عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ نومبر 1989ء) ص 18
- (۶) شفقت تنویر مرزا۔ ادب راہیں پنجاب دی تاریخ (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ جون 1989ء) ص 15
- (۷) تنہا ہی 'پنجابی ادب' لاہور۔ جولائی، ستمبر 1987ء۔ ص 11, 12
- (۸) عطش درانی۔ تشکیل تمدن (سنگ میل پبلی کیشنز لاہور۔ 1987ء) ص 67
- (۹) ایضاً، ص 68
- (۱۰) شفقت تنویر مرزا۔ ادب راہیں پنجاب دی تاریخ (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ جون 1989ء) ص 137 توں 141
- (۱۱) عطش درانی۔ تشکیل تمدن (سنگ میل پبلی کیشنز لاہور۔ 1987ء) ص 66, 67
- (۱۲) عزیز الدین احمد، پروفیسر۔ پنجاب اور بیرونی حملہ آور (مکتبہ فکر و دانش لاہور۔ جون 1990ء) ص 53
- (۱۳) ایضاً، ص 60
- (۱۴) شفقت تنویر مرزا۔ ادب راہیں پنجاب دی تاریخ (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور۔ جون 1989ء) ص 186, 187
- (۱۵) عبداللہ یوسف علی۔ انگریزی عہد میں ہندوستان کے تمدن کی تاریخ (دوست ایسوسی ایشن لاہور۔ مئی 1994ء) ص 43, 48
- (۱۶) سید فیاض محمود، گروپ کیپٹن {مدیر}۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند {تیرہویں جلد} (پنجاب یونیورسٹی لاہور۔ اول 1971ء) ص 198

